

دانشگاه علامه طباطبائی

دانشکده اقتصاد

رساله دکتری علوم اقتصادی

جهت اخذ مدرک دکتری (Ph.D)

بررسی برنامه های توسعه سوم و چهارم ایران در راستای توسعه پایدار با رویکرد آمارتیاسن

استاد راهنما: دکتر فرشاد مومنی

اساتید مشاور: دکتر عباس شاکری - دکتر علی عرب مازار

نگارنده: مینو امینی میلانی

شهریور ماه ۱۳۸۹

تقدیر و سپاس :

در نگارش این رساله از راهنمایی های ارزنده استاد بزرگوار جناب آقای دکتر فرشاد مؤمنی که متعهدانه و دلسوزانه با نظرات اصلاحی و تکمیلی خود مرا یاری دادند ، بسیار بهره بردم و بدین وسیله مراتب قدردانی و سپاسگزاری خود را از محضر ایشان ابراز می دارم .

از اساتید بزرگوار جناب آقای دکتر عباس شاکری و آقای دکتر علی عرب مازار به عنوان استادان مشاور رساله که با مطالعه دقیق و ارایه نظرات اصلاحی به غنای این تحقیق افزودند ، سپاس فراوان دارم .
از اساتید محترم جناب آقای دکتر علیقلی یوسفی و سرکار خانم دکتر فاطمه بزازان که داوری این رساله را بر عهده داشتند و از نظرات اصلاحی ایشان بهره مند شدم ، بسیار سپاسگزارم .

تقدیم به :

مادرم ، که دوستدار علم و ایمان بود

فرزندانم که دوستدار علم و صلح و آزادی اند

اساتید بزرگوارم که از مکتب علم و انسانیتشان بسیار آموختم

و همه آنها که رفتند تا ایران آزاد ، آباد و پایدار بماند

فصل ها :

- فصل اول : کلیات
- فصل دوم: توسعه پایدار
- فصل سوم: مروری بر اندیشه و دیدگاه آمارتیا سن "توسعه به مثابه آزادی"
- فصل چهارم: شاخص های اندازه گیری توسعه پایدار و شاخص پایداری سن
- فصل پنجم: جایگاه توسعه پایدار در برنامه های توسعه ایران و ارزیابی آن بر اساس دیدگاه سن
- فصل ششم: اندازه گیری سطح توسعه پایدار در برنامه های سوم و چهارم توسعه
- فصل پایانی: نتیجه گیری و پیشنهادات

صفحه

فهرست مطالب

چکیده فارسی ۱

فصل ۱: کلیات

۱-۱- بیان مسئله ۴

۱-۲- چارچوب نظری ۱۱

۱-۳- سؤالات و اهداف تحقیق ۱۵

۱-۳-۱- سؤال اصلی تحقیق ۱۵

۱-۳-۲- اهداف تحقیق ۱۵

۱-۴- روش تحقیق ۱۶

۱-۴-۱- روش توصیفی- تحلیلی ۱۶

۱-۴-۲- روش محاسباتی ۱۷

۱-۴-۳- روش گردآوری اطلاعات و داده ها ۱۷

۱-۵- روش تجزیه و تحلیل داده ها ۱۷

۱-۵-۱- شاخص پایداری سن ۱۸

۱-۵-۲- روش تحلیل عاملی ۱۸

۱-۶- سوابق مطالعاتی ۱۹

۱-۶-۱- سوابق مطالعاتی در خارج ۱۹

۱-۶-۲- سوابق مطالعاتی در داخل ۲۱

۱-۷- تنگناها و مشکلات تحقیق ۲۲

۱-۸- مفاهیم و واژگان اختصاصی تحقیق ۲۲

فصل ۲: توسعه پایدار

۲-۱- تحول مفهوم توسعه و ابعاد آن ۲۴

۲-۱-۱- رویکرد کارایی ۲۴

۲-۱-۲- رویکرد عدالت ۲۵

۲-۱-۳- نیازهای اساسی ۲۹

۲-۱-۴- عامل زیست محیطی ۳۳

۲-۱-۵- توسعه انسانی ۴۲

۲-۲- توسعه پایدار با مفهوم فراگیر ۴۵

۲-۳- نقش دولت ۴۶

۲-۴- رویکرد نهادگرایی در توسعه ۵۰

۲-۵- مفهوم برابری فرصت در توسعه ۵۶

۲-۶- توسعه به مفهوم آزادی ۵۸

۲-۷- شاخص های توسعه پایدار ۵۹

۲-۸- مفهوم پایداری در فرهنگ و تمدن و اعتقادات بشر ۶۱

۲-۹- موانع توسعه پایدار ۶۲

۲-۱۰- خلاصه و نتیجه گیری ۶۳

فصل ۳: مروری بر اندیشه و دیدگاه آمارتیا سن

- ۳-۱- پیشینه و مبانی تفکر آمارتیا سن ۶۶
- ۳-۲- مفهوم کارایی از دیدگاه سن ۷۳
- ۳-۳- مفهوم برابری و عدالت از دیدگاه سن ۷۷
- ۳-۴- توسعه انسانی از دیدگاه سن ۸۳
- ۳-۵- نقش نهادها در توسعه از دیدگاه سن ۸۵
- ۳-۶- نقش دولت در توسعه از دیدگاه سن ۸۷
- ۳-۷- محیط زیست در دیدگاه سن ۹۱
- ۳-۸- توسعه پایدار در دیدگاه سن ۹۴
- ۳-۹- خلاصه و نتیجه گیری ۹۸

فصل ۴: روش های سنجش توسعه پایدار و شاخص پایداری سن

- ۴-۱- پیشینه و مبانی پیدایش روش ها و شاخص های توسعه پایدار ۱۰۱
- ۴-۲- تعدیل حساب های ملی ۱۰۲
- ۴-۳- تعدیل جداول داده-ستانده متعارف ۱۰۴
- ۴-۳-۱- سیستم حسابداری محیطی - اقتصادی (SEEA) ۱۰۵
- ۴-۴- شاخص های ترکیبی ۱۰۶
- ۴-۴-۱- شاخص توسعه انسانی (HDI) ۱۰۹
- ۴-۴-۲- شاخص رفاه اقتصادی پایدار (ISEW) ۱۱۲

۳-۴-۴- شاخص توسعه انسانی پایدار (SHDI) ۱۱۳

۴-۴-۴- شاخص پایدار سن (SsdI) ۱۱۵

۵-۴- خلاصه و نتیجه گیری ۱۲۰

فصل ۵: جایگاه توسعه پایدار در برنامه های توسعه ایران و ارزیابی آن براساس دیدگاه سن

۱-۵- پیشینه برنامه ریزی در کشور ۱۲۴

۲-۵- نقش نفت در اقتصاد و برنامه های توسعه کشور ۱۲۷

۱-۲-۵- نقش نفت در توسعه پایدار ۱۴۰

۳-۵- برنامه های عمرانی پیش از انقلاب ۱۴۳

۱-۳-۵- برنامه عمرانی اول (۱۳۲۳-۱۳۲۷) ۱۴۳

۲-۳-۵- برنامه عمرانی دوم (۱۳۴۱-۱۳۳۴) ۱۴۶

۳-۳-۵- برنامه عمرانی سوم (۱۳۴۶-۱۳۴۲) ۱۴۸

۴-۳-۵- برنامه عمرانی چهارم (۱۳۵۱-۱۳۴۷) ۱۵۲

۵-۳-۵- برنامه عمرانی پنجم (۱۳۵۶-۱۳۵۲) ۱۵۶

۴-۵- برنامه های توسعه پس از انقلاب ۱۶۰

۱-۴-۵- برنامه اول عمرانی پس از انقلاب (۱۳۶۶-۱۳۶۲) ۱۶۱

۲-۴-۵- برنامه پنج ساله اول توسعه (۱۳۷۲-۱۳۶۸) ۱۶۴

۳-۴-۵- برنامه پنج ساله دوم توسعه (۱۳۷۸-۱۳۷۴) ۱۶۸

۴-۴-۵- برنامه پنج ساله سوم توسعه (۱۳۸۳-۱۳۷۹) ۱۷۲

۱۷۷..... ۵-۴-۵- برنامه پنج ساله چهارم توسعه (۱۳۸۴-۱۳۸۷).....

۱۸۱..... ۵-۵- خلاصه و نتیجه گیری.....

فصل ۶: اندازه گیری سطح توسعه پایدار در برنامه های سوم و چهارم توسعه

۱۸۹..... ۶-۱- معرفی متغیرها.....

۱۹۰..... ۶-۱-۱- متغیرهای مربوط به آزادی های سیاسی.....

۱۹۱..... ۶-۱-۲- متغیرهای مربوط به ایجاد تسهیلات اقتصادی.....

۱۹۲..... ۶-۱-۳- متغیرهای مربوط به دستیابی به فرصت های اجتماعی.....

۱۹۵..... ۶-۱-۴- متغیرهای مربوط به ضمانت شفافیت رفتاری.....

۱۹۶..... ۶-۱-۵- متغیرهای مربوط به ایجاد پوشش های ایمنی و تامینی.....

۱۹۶..... ۶-۲- محاسبات.....

۱۹۷..... ۶-۲-۱- اندازه گیری شاخص پایداری سن.....

۱۹۸..... ۶-۲-۱-۱- نتایج محاسبات.....

۱۹۹..... ۶-۲-۱-۲- تحلیل نتایج حاصل از روش شاخص پایداری سن.....

۲۰۱..... ۶-۲-۱-۳- مقایسه تحلیل نتایج روش محاسباتی شاخص پایداری سن و روش.....

توصیفی - تحلیلی در دو برنامه سوم و چهارم

۲۰۴..... ۶-۲-۱-۴- اندازه گیری مقدار کل سطح زندگی در هر سال با استفاده از شاخص پایداری سن:

۲۰۵.....

۶-۲-۲- تشخیص عوامل اصلی موثر در توسعه پایدار در دوم برنامه سوم و

چهارم (روش تحلیل عاملی)..... ۲۰۷.....

۲۰۷..... ۶-۲-۲-۱- روش تحلیل عاملی.....

۲۰۸..... ۶-۲-۲-۲- محاسبات به روش تحلیل عاملی.....

۲۰۹..... ۶-۲-۲-۳- محاسبات مربوط به دوران (چرخش) عاملی.....

۲۱۰..... ۶-۲-۲-۴- نتایج حاصله از دوران عامل ها.....

۲۱۱..... ۶-۲-۲-۵- نتایج تحلیل عامل تاییدی (آزمون KMO و بارتلت).....

۶-۲-۲-۶- تحلیل و ارزیابی نتایج حاصله از روش تحلیل عاملی..... ۲۱۲

۶-۳- خلاصه و نتیجه گیری ۲۱۸

فصل پایانی : نتیجه گیری و پیشنهادات ۲۲۱

جداول ۲۳۱

پیوست ۲۳۷

فهرست منابع ۲۴۰

چکیده انگلیسی.....

چکیده فارسی

"بررسی برنامه های توسعه سوم و چهارم ایران در راستای توسعه پایدار با رویکرد آمارتیاسن این رساله با هدف بررسی وضعیت توسعه پایدار در برنامه های توسعه اقتصادی و اجتماعی کشور با رویکرد آمارتیاسن نگاشته شده است. توسعه پایدار با تاکید بر حفظ منافع نسل های آینده سه محور اساسی توسعه انسانی، مادی و طبیعی را در بر دارد که با هم در تعامل اند. دیدگاه "آمارتیاسن"، با تاکید بر محوریت انسان، توسعه را به معنای آزادی می داند که حاصل آن کسب توانمندی برای دستیابی به زندگی مطلوب می باشد. سن ۵ نوع آزادی اساسی شامل: تامین امکانات اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، تضمین شفافیت و امکانات تامینی و حمایتی را مطرح می کند و با توجه به تعریف کمیسون "برانت لند" از توسعه پایدار، مفهوم گسترده ی آن را مبنی بر سهیم کردن نسل فعلی و نسل آینده در ظرفیت ها و ذخیره سازی فرصت ها برای نسل آینده جهت دستیابی به زندگی ارزشمند ارائه می دهد. سن معتقد است که روش دستیابی به توسعه پایدار در کشور های توسعه یافته، کاهش نابودی محیط زیست است، اما در کشورهای در حال توسعه از طریق کاهش فقر به مفهوم وسیع آن که محرومیت از توانمندی ها و آزادی هاست امکان پذیر بوده و کاهش فقر پیش نیاز حفاظت از محیط زیست است.

روش: در این رساله دو روش استفاده شده است: ۱- روش توصیفی-تحلیلی ۲- روش محاسباتی در روش اول، متن و عملکرد برنامه های توسعه اقتصادی و اجتماعی کشور طی دوره قبل و بعد از انقلاب بر اساس مفهوم و مضمون توسعه پایدار با دیدگاه سن بررسی می شود، در روش دوم، ابتدا با استفاده از "شاخص پایداری سن" سطح توسعه پایدار در دو برنامه سوم و سه سال اول برنامه ی چهارم توسعه تعیین می گردد. سپس با روش "تحلیل عاملی" عوامل اصلی موثر بر توسعه پایدار مشخص می شوند.

نتایج: در روش توصیفی-تحلیلی، نتایج نشان می دهد که پیش از انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۷ در ایران در طی ۵ برنامه عمرانی که از سال ۱۳۲۷ آغاز شد، در متن برنامه ها، نگرش اقتصادی وجه غالب را داشته و امور اجتماعی سهم کمتری را داشته است. اما به مرور تا برنامه عمرانی پنجم توجه به ابعاد اجتماعی و کیفیت زندگی بیشتر می شود. در ارزیابی عملکرد برنامه ها ملاحظه می شود که تحقق برنامه ها عمدتاً منوط به تحقق رشد اقتصادی و درآمدهای نفتی بوده است. از این رو، درآمدهای نفتی همواره به عنوان عامل ناپایدار در برنامه های توسعه ظاهر شده است. بعد از انقلاب اسلامی، در متن برنامه های توسعه اقتصادی و اجتماعی کشور که از سال ۱۳۶۸ آغاز شد، توجه به امور اجتماعی و سهم آن در بودجه افزایش یافت. به موضوع توسعه پایدار در برنامه دوم اشاره شد و در برنامه سوم این مسئله به طور رسمی وارد متن برنامه شد و در برنامه

چهارم به صورت گسترده تر مورد تاکید قرار گرفت. افزایش آزادی های اقتصادی و مدنی و توانمندی ها و ارتقاء سطح زندگی و تامین منافع نسل های آینده نیز در متن دو برنامه سوم و چهارم مورد تاکید ویژه قرار گرفتند. در عملکرد برنامه ها، وابستگی تحقق اهداف به حصول درآمد های نفتی کماکان ادامه یافت. اما طرح تشکیل حساب ذخیره ارزی در برنامه سوم بیانگر تعمیق بینش در رابطه با مواجهه اصولی با مازاد درآمدهای نفتی می باشد. احتیاط در برداشت از این حساب، به همراه ایجاد آزادی های نسبی در امور اقتصادی و مدنی در برنامه سوم موجبات تقویت جنبه های پایداری توسعه را فراهم کردند. در برنامه چهارم، عدم التزام به قوانین حساب ذخیره ارزی، مجددا موجب ظهور عامل ناپایدار درآمدهای نفتی شد و به تبع آن ضمن عدم تحقق اهداف کلی برنامه در طول سه سال اول برنامه، آزادی های اقتصادی و مدنی نسبت به قبل کاهش یافت و روند توسعه پایدار دچار کندی و نوسان شد.

نتایج حاصل از روش دوم (محاسباتی) که در مرحله ی اول برای برنامه سوم و سه سال اول برنامه چهارم (۱۳۸۶-۱۳۷۹) انجام شد، نشان می دهد که شاخص پایداری سن در برنامه سوم توسعه منفی است و وضعیت توسعه پایدار را نامطلوب نشان می دهد. اما روند آن رو به بهبود بوده است، به طوری که در دو سال پایانی برنامه شاخص مثبت می شود. در برنامه چهارم، در سال اول شاخص مثبت بوده و بیشترین مقدار را داراست که حاصل روند رو به بهبود گذشته است. اما در دو سال بعد شاخص دچار کاهش و نوسان می شود، که این نتیجه با نتایج حاصل از روش اول انطباق داشته و مبتنی بر دلایلی است که به آنها اشاره شد. نتایج مرحله دوم محاسبات، بیانگر آن است که عامل اقتصادی - اجتماعی سهم بیشتری در توسعه پایدار کشور دارد، و متغیر های تاثیر گذار بر عامل اقتصادی دارای ماهیت اقتصادی، اجتماعی و محیطی هستند که به عامل اقتصادی بعد گسترده می دهند.

فصل اول – کلیات

۱-۱ - بیان مساله:

توسعه پایدار سه محور اساسی توسعه انسانی، مادی و طبیعی را در بر دارد و با تأکید بر حفظ منافع نسل های آینده و پایداری وضعیت در دوره عمر بشر، محور برنامه ریزی و سیاست گذاری ها در کشورهای جهان امروز قرار گرفته است. شاخص های توسعه پایدار متعددتد و با توجه به شرایط مختلف کشورها و با برگرفتن از اندیشه های اندیشمندان مشخص شده اتد .

نظر به نقش اندیشه ونگرش در میزان تحقق برنامه های توسعه برآن شدیم که از میان صاحب نظران و اندیشمندان توسعه، دیدگاه آمارتیا سن اقتصاددان هندی الاصل و برنده جایزه نوبل اقتصاد در سال ۱۹۹۸ را معیار بررسی و ارزیابی برنامه های توسعه ایران قرار دهیم. دیدگاه سن علاوه بر این که ابعاد مختلف توسعه را مورد توجه قرار می دهد با تأکید بر محوریت انسان، توسعه را به معنای آزادی می داند که حاصل آن کسب توانمندی برای دستیابی به زندگی مطلوب می باشد. از سوی دیگر از آنجا که مفهوم توسعه در مسیر تکاملی خود، توسعه پایدار را مد نظر قرار داده است در ارزیابی برنامه های توسعه کشور معیارهایی را که از دیدگاه سن می توانند شاخص هایی برای توسعه پایدار باشند مطرح و متغیرهای مربوطه را تعیین می نمایم و براساس آن نقاط ضعف و قوت برنامه ها وعلل عدم تحقق اهداف برنامه های توسعه و فاصله وضعیت موجود تا سطح مطلوب را مشخص نموده و راهکارهایی را که مسیر توسعه را روشنی و سرعت می بخشد مطرح می نمایم.

این دیدگاه مبنای توسعه را توانمندی و قابلیت های حاصل شده از گسترش آزادی های اساسی می داند. این آزادی ها جنبه های مختلف اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، تامینی واطلاعاتی دارند که افراد جامعه با برخورداری از آنها به سطحی از قابلیت ها و توانمندی ها دست می یابند که قادر به فراهم ساختن یک زندگی خوب و با کیفیت بالا برای خود گردند. دستیابی به سطح بالای کیفیت زندگی در کلیت یک جامعه

و تضمین آن برای نسل های آینده به تعبیر سن همان توسعه پایدار است. وی به این مسئله اشاره دارد که توسعه پایدار به پیشرفت سطح زندگی از طریق کاهش فقر به معنای فراگیر آن بستگی دارد و تامین آزادی های اساسی به افزایش توانمندی ها و رفع محرومیت و فقر و بالا بردن سطح کیفیت زندگی و توسعه می انجامد (سن - ۱۳۸۵، ص ۱۹۱). به منظور تبیین بهتر نظریه سن و جایگاه دیدگاه وی در نظریه های توسعه لازم است به اختصار مروری بر دیدگاه های غالب موجود در رابطه با توسعه انجام گیرد.

بحث توسعه از آغاز تاکنون ابعاد گسترده ای یافته و نظریات متعددی در این رابطه مطرح گردیده است. اگر استراتژی های توسعه را که تاکنون در سطح جهان به کار گرفته شده اند در قالب دو عامل کارایی و عدالت در نظر بگیریم این دو بعد بسته به نوع نظام اقتصادی و ساختار نهادی آن اغلب در جهت مخالف و بعضاً موافق با هم تجلی نموده اند. نظریاتی همچون مطلوبیت گرایی و اختیارگرایی، دیدگاه کالاهای اساسی و تئوری عدالت راولز هر کدام یکی از دو بعد را بصورت برجسته و یا هر دو بعد را بصورت سازگار با هم در نظر داشته اند. روش مطلوبیت گرایی که بیش از یک قرن نظریه اخلاقی غالب و با نفوذترین تئوری دارای حقانیت بوده است (سن، ۱۳۸۵ - ص ۱۷۲) به علت عدم توجه به مواردی چون توزیع مطلوبیت ها، حقوق و آزادی های فردی و عدم امکان سنجش کمی مطلوبیت، روش مناسبی برای سنجش عدالت نبوده است. روش اختیارگرایی نیز به علت استفاده نامحدود از حق مالکیت خصوصی بدون اعمال محدودیت منجر به ایجاد اختلاف طبقاتی و ازدیاد فقر گردیده و عدالت اجتماعی را به خطر می انداخت. این روش هر چند درپاره ای از کشورها عامل رشد اقتصادی گردید اما عامل رشد اقتصادی، برای دستیابی به حداقل شرایط زندگی برای میلیون ها نفر مردم کشورهای جهان سوم و رفع فقر آنان موفق نبود. لذا بخش اعظم توجه صاحب نظران توسعه به سوی استراتژی تامین نیازهای اولیه اجتماعی و اقتصادی جلب شد و اقتصاددانان توسعه در نیمه دوم

دهه ۱۹۷۰ دیدگاه «نیازهای اساسی»^۱ را برای توسعه مورد توجه و تاکید قرار دادند. این دیدگاه متأثر از اندیشه فلسفی جان راولز بود. راولز در کتاب «نظریه عدالت»^۲ خود با مطرح ساختن کالاهای اولیه (اساسی) تصویر جامع تری از منابع مورد نیاز مردم ارائه کرد فراهم شدن این کالاها امکان بهره مندی افراد از فرصت ها و توانمندی های خود جهت نیل به سطحی رضایت بخش و جامع از زندگی فراهم می سازد. این کالاها شامل غذا، آب، بهداشت، آموزش، مسکن و نیازهای غیر فیزیکی مانند دسترسی به کار، مشارکت در تصمیم گیری، آزادی و مبانی اجتماعی فردی می باشد (راولز، ۲۰۰۰). راولز در نظریه خود یک "وضعیت اولیه" را در نظر می گیرد که در آن اشخاص عاقل، آزاد و برابر بعنوان نمایندگان شهروندان اجتماع می کنند تا در تصویری از عدالت باهم به توافق برسند و براساس آن منافع و علایق خود را پی بگیرند. ویژگی این وضعیت اولیه این است که هیچ کس هیچ گونه اطلاعی از جایگاه خود در اجتماع و نیز توزیع امکانات و توانایی های طبیعی ندارد و طرف های توافق به دور از هر گونه حسد، غرض ورزی و سلطه جویی، به طور عقلانی ساختار اساسی جامعه عادلانه را برمی گزینند و معیار انتخاب، تأمین کالاهای اولیه برای جامعه است به طوری که بیشینه کردن کمترین مطلوبیت ها که متعلق به محروم ترین گروه های اجتماعی است منجر به ایجاد برابری و انصاف شده و به برقراری عدالت می انجامد. به موازات این دیدگاه در سال ۱۹۸۶ بیانیه "حق توسعه یافتگی" در میثاق بین المللی حقوق اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی انتشار یافت و دسترسی به کالاهای اساسی را مورد بحث قرار داد (کوهن، ۱۳۷۶: ۴) به این ترتیب علاوه بر ابعاد اقتصادی، توسعه در ابعاد انسانی گسترش یافت و در ادامه مسیر توسعه مسائل محیط زیست به طور اکید مورد توجه قرار گرفت و گزارش کمیسیون برون

^۱ . Basic Needs

^۲ . Theory of Justice

لند در این خصوص در سازمان ملل در سال ۱۹۸۷ با تاکید بر مسائل محیط زیست و توسعه انتشار یافت. با اضافه شدن عامل محیط زیست به ابعاد توسعه امر توسعه پایدار مطرح گردید که سه محور اساسی توسعه انسانی، مادی و طبیعی را در بر می گیرد که باهم در تعامل اند. طبق تعریف کمیسیون برانت لند در سازمان ملل در سال ۱۹۸۷ " توسعه پایدار آن است که نیازهای نسل کنونی را برآورده سازد بدون آن که توانایی نسل های آینده را در تأمین نیازهایشان به مخاطره اندازد ". حفاظت از سرمایه های طبیعی و حفظ توازن میان بهره برداری از آنها و محیط زیست و نیز توزیع عادلانه آنها میان نسل های مختلف از الزامات یک توسعه پایدار هستند (خلعتبری، ۱۳۷۹: ۷۸۹). اما بدون ایجاد یک توسعه انسانی پایدار، پایداری محیط زیست به وجود نخواهد آمد و همچنین پایداری محیط زیست نیازمند یک اقتصاد با ثبات و نظام اجتماعی است که در برابر شوک ها مقاومت کند و امکانات رفاهی را برای نسل های آینده تضمین نماید با این توصیف هر محدودیت و مانعی در برابر توسعه انسانی مانند بیکاری، بیماری، بیسوادی و نابرابری به مثابه محرومیت ها و ناآزادی هایی است که از توانمندی انسان جهت ساختن یک زندگی با کیفیت خوب می کاهد و در سطح جامعه موجبات توسعه نیافتگی را فراهم می سازد. همچنین عواملی مانند تورم، انحصارگرایی، فقر و آلودگی محیط زیست نشانگر عدم بهره برداری صحیح از منابع طبیعی و اقتصادی و محرومیت قشر وسیعی از آحاد جامعه از منافع حاصله می باشد که حاکی از فقدان فرصت های برابر و وجود ناآزادی های استفاده همگان از امکانات موجود است که به نابرابری ها دامن زده و سبب توسعه نیافتگی می شود. بعد از مطرح شدن دیدگاه کالاهای اساسی آمار تیاسن که از اندیشه های جان راولز نیز تاثیر گرفته بود وجود کالاهای اولیه را کافی ندانسته و وجود فضایی که آزادی انتخاب را فراهم ساخته و امکان استفاده از کالاهای اولیه را به وجود می آورد مطرح نمود وی معتقد است که با گسترش آزادی های اساسی توانمندی استفاده از کالاهای اولیه و تبدیل آنها به

زندگی خوب و مطلوب ایجاد شده و در نتیجه فرایند توسعه تکامل یافته و به توسعه پایدار می انجامد(سن - ۱۳۸۵، ص ۱۸۸).

توسعه پایدار که در روند تکاملی توسعه با مفهوم فراگیر آن در سه محور اصلی اقتصادی، اجتماعی و اکولوژیکی مطرح گردید هر سه بعد کارایی، عدالت و حفظ محیط زیست را دارا است و در اجلاس های سازمان ملل مبنای برنامه ریزی توسعه در سطح جهان قرار گرفته است.(گزارش کمیسیون برانت لندن ۱۹۸۷، بانک جهانی ۲۰۰۳، ۲۰۰۶). با تأثیر پذیری از دیدگاه هایی همچون نظریه عدالت جان راولز و نظریه سن، توسعه ابعاد گسترده تری یافته و مسیر توسعه پایدار روشن تر گردید. روند توسعه تا مرحله پایداری و اندیشه های مربوطه در فصل دوم این رساله بررسی می شود و دیدگاه سن که چارچوب نظری این رساله را تشکیل می دهد در فصل سوم مطرح می گردد. شاخص های توسعه پایدار نیز با توجه به شرایط مختلف کشورها تنوع و گسترش بیشتری یافتند. در کشور ما موضوع توسعه پایدار اولین بار در متن برنامه سوم و سپس در برنامه چهارم توسعه اقتصادی و اجتماعی عنوان شد. برنامه ریزی در ایران سابقه ۶۰ ساله دارد که بررسی آنها با معیارهای پایداری در توسعه از دیدگاه سن، موضوع رساله حاضر است. در کشور ما اولین اقدام برای توسعه، آغاز به تدوین برنامه در سال ۱۳۲۴ بود که در قالب برنامه های عمرانی از سال ۱۳۲۷ آغاز گردید و طی دو برنامه ۷ ساله و سه برنامه ۵ ساله تا سال ۱۳۵۶ ادامه یافت (رزاقی، ۱۳۶۷: ۱۷۰). محور توسعه در دو برنامه اول بخش کشاورزی و در سه برنامه بعدی بخش صنعت قرار داشت.

پس از انقلاب اسلامی اولین برنامه توسعه پس از پایان جنگ در سال ۱۳۶۸ در قالب برنامه توسعه پنج ساله تدوین گردید که برنامه اول مربوط به سالهای ۷۳-۱۳۶۹، برنامه دوم مربوط به سالهای ۷۸-۱۳۷۴، برنامه سوم مربوط به سالهای ۸۳-۱۳۷۹ و برنامه چهارم مربوط به سالهای ۸۸-۱۳۸۴ می باشد.

محور دو برنامه اول و دوم توسعه که پس از اتمام جنگ ایران و عراق آغاز و به اجرا در آمد عمدتاً بازسازی مناطق جنگی و سازندگی بود لذا تصدی گری دولت بر تمامی امور بطور گسترده در هر دو برنامه قابل مشاهده بود و امر آزادیهای اقتصادی و تقویت بخش خصوصی را کمتر شاهد هستیم. لذا برنامه توسعه با حضور کمتر بخش خصوصی و حضور وسیع بخش دولتی به اجراء آمد اما اهداف برنامه به مقدار زیادی محقق نگردید.

در رابطه با شاخص های توسعه در سطح جهان که در این دوران بطور مشخص شاخص توسعه انسانی در سازمان ملل در سال ۱۹۹۰ بود، اولین گزارش ملی توسعه انسانی ایران توسط سازمان برنامه و بودجه در سال ۱۳۷۸ منتشر گردید این گزارش براساس ۵ محور انجام گرفت: هویت فرهنگی، حکومت قانون، دموکراسی، بازارهای رقابتی و پترحمایت اجتماعی.

و بالاخره در رابطه با توسعه پایدار که آخرین مرحله تکاملی مسیر توسعه در جهان امروز است در برنامه های توسعه ایران نا قبل از برنامه توسعه سوم بطور مشخص برنامه ای با این عنوان مطرح و ارائه نشده است، اما با نگاهی به سند برنامه سوم و چهارم توسعه کشور می توان گفت که این موضوع رسماً وارد متن این دو برنامه گردید به طوری که برخی از جنبه های توسعه پایدار در اهداف این دو برنامه دیده می شود. مقولاتی همچون ارتقای امنیت انسانی و عدالت اجتماعی، توسعه عدالت محور و دانایی محور، رقابت پذیری اقتصاد، حفظ محیط زیست، ارتقای سلامت، حذف انحصارات و تبعیض های اقتصادی (سند برنامه سوم توسعه ۱۳۷۸) ایجاد فرصت های برابر برای همه، ارتقای ظرفیت ها، توجه به بخش نفت بعنوان سرمایه نسل فعلی و نسل آتی، کاهش بیکاری و ایجاد ثبات اقتصادی (سند برنامه چهارم - ۱۳۸۵) مواردی هستند که در این دو برنامه تصریح شده اند و بیانگر این امر می باشد که دست اندرکاران تدوین این دو برنامه این موارد را در اهداف و

سیاست گذاری ها در نظر داشته اند، اما آنچه به عنوان عملکرد باید مورد ارزیابی قرار گیرد میزان دستیابی به این اهداف است. در عملکرد برنامه های توسعه کشور همواره دو عامل ناچایدار وجود داشته است: ۱- عامل نفت و نوسانات درآمدهای نفتی ، ۲- تغییر دولت ها و نگرش حاکم . نخست این که درآمدهای نفتی در طول همه برنامه ها به علت وابستگی اقتصاد کشور به نفت، موجب ایجاد بی ثباتی و عدم تحقق اهداف برنامه ها بوده است. با ایجاد حساب ذخیره ارزی کنترل این عامل ناچایدار امکان پذیر گردید که حاصل آن تحقق اهداف برنامه سوم بود . اما در برنامه چهارم با وجود این حساب، اهداف برنامه محقق نشد زیرا عامل دوم یعنی تغییر دولت و نگرش متفاوت آن که حساب ذخیره ارزی را برای کنترل بی ثباتی و ناچایداری مورد استفاده قرار نداد ، ایفای نقش نمود . به این ترتیب جهت بهبود روند توسعه پایدار در کشور ضروری است که عوامل ایجاد کننده ناچایداری در برنامه های توسعه را مد نظر قرار داد . در وضعیت کنونی که کشور با چالش هایی همچون نرخ بالای تورم و بیکاری، آلودگی محیط زیست ،عدم رقابت پذیری اقتصاد، عدم توجه به منافع نسل فعلی و آینده در بخش نفت و موارد دیگر روبرو است ، وضعیت پایداری در چه سطحی قرار دارد و با چه معیاری سنجیده می شود . روش های سنجش توسعه پایدار در فصل چهارم این رساله بررسی می گردد و شاخص پایداری سن که برای تعیین سطح پایداری در برنامه های توسعه کشور در نظر گرفته شده معرفی می شود . تاکید بر دیدگاه سن در نگاه به برنامه های توسعه ایران، محورهای اساسی توسعه پایدار را آزادی و توانمندی ها قرار می دهد که موضوع بررسی حاضر است . در واقع در این بررسی می خواهیم عملکرد برنامه های توسعه ایران و بطور مشخص دو برنامه سوم و چهارم را براساس دیدگاه سن مورد ارزیابی قرار دهیم که فصل پنجم به این مسئله اختصاص داده می شود . آن گاه در فصل ششم سطح پایداری